

не уникли керівники НКВС, зокрема у 1939–1940 рр. військовим трибуналом військ НКВС Київського округу до вищої міри покарання – розстрілу, були засуджені: начальник УНКВС Житомирської області Г. В'яткін, його заступники Лук'янов, Гришин, начальник 3-го відділу Манько і Малука за порушення законності при розслідуванні справ у 1937–1938 рр. [9].

Окремо слід згадати німців, які фактично були репресовані двічі. Це категорія «спецпоселенці», тобто це ті німці, які в січні 1935 р. разом з сім'ями були виселені в Карелію і були взяті на облік як «трудопоселенці». Цих німців також чекала трагічна доля (див. таблицю 4).

Дані таблиці свідчать, що всього було розстріляно 149 чол. з них в сумнозвісному урочищі Сандормох Медвежегірського району – 123 чол. Безумовно, доля двічі засуджених була трагічною, оскільки багато з них загинули від непосильної праці, суворого клімату, епідемій, хвороб тощо.

Оскільки, як відомо, репресії торкнулись всіх прошарків німецького населення, не можна не згадати й вчителів. У ті трагічні роки було засуджено 92 вчителів, з них до ВМП – 49, інші були ув'язнені на різноманітні терміни [9].

Слід зазначити, що від репресій постраждали досить відомі на той час люди. Зокрема це стосується батька всесвітньо відомого піаніста Святослава Ріхтера Теофіла. Теофіл Данилович Ріхтер народився в Житомирі в 1872 р. в сім'ї музичного майстра. Багато його родичів загинуло за рідну Росію. Теофіл Ріхтер закінчив Віденську консерваторію, потім повернувся до Житомира і почав працювати в музичному училищі (в 1915 р. народився син Святослав).

В 1916 р. сім'я Ріхтерів переїхала до Одеси, в якій він був заарештований по сфабрикованій справі. В серпні 1941 р. засуджений до розстрілу. 10 серпня 1961 р. Т. Д. Ріхтер був реабілітований в зв'язку з відсутністю складу злочину.

Одним з відомих репресованих німців був краєзнавець, літератор Самуїл Нікель, уродженець колонії Андріївка Житомирського повіту, нині с. Сонячне на околиці Житомира. У 1935 р. вийшла його ґрунтовна краєзнавча робота, присвячена історії німецьких поселень на Волині «Die Deutschen in Wolhynien» («Німці на Волині») [10, с. 14–15]. Доля С. Нікеля, як і багатьох його земляків–німців, була трагічною.

Список використаних джерел

1. Поліщук Ю. М., Суліменко О. Г. Німці Волині в кінці XVIII – на початку XX ст.: політико-правовий аспект / Ю. М. Поліщук, О. Г. Суліменко. – Житомир: Вид. «Волинь», 2004. – 165 с.
2. Лутай М. Є. Німці в Україні; історія і сьогодення / М. Є. Лутай. – Житомир, 2010. – 540 с.
3. Жиллюк С. І. Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20–30 рр. XX ст. / С. І. Жиллюк. – Рівне, 2003. – 152 с.
4. Охотин Н., Рогинский А. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. // По материалам конференции «Репрессии против российских немцев в Советском Союзе в контексте советской национальной политике». – Москва, 1999. – С.36–37.
5. ДАЖО. – Ф.Р–5013. – Оп.2. – Спр.7605. – Т.12. – Арк.117.
6. Архів УСБУ в Житомирській області. – Спр.7605. – Т.20. – Арк.393.
7. ДАЖО. – Ф.Р–5013. – Спр.8522 – в 2 т.
8. ДАЖО. – Ф.Р–5013. – Оп.2. – Спр.5411. – Т.19. – Арк.404–426.
9. Там само. – Спр.17669–п; 9086–п; 4783–п (всього 92 справи).
10. Суліменко О. Г. Німці на Волині (кінець XVIII – початок XX століття): Дис. ... канд. істор. наук. – К., 2002.

References

1. Polishchuk Yu. M., Sulimenko O. H. Nimtsi Volyni v kintsі XVIII – na pochatku XX st.: polityko-pravovyy aspekt / Yu. M. Polishchuk, O. H. Sulimenko. – Zhytomyr: Vyd. «Volyn'», 2004. – 165 s.
2. Lutay M. Ye. Nimtsi v Ukraini; istoriya i s'ohodennya / M. Ye. Lutay. – Zhytomyr, 2010. – 540 s.
3. Zhylyuk S. I. Chervonyy teror proty dukhovenstva i viruyuchykh na Skhidniy Volyni (Zhytomyrshchyni) u 20–30 rr. XX st. / S. I. Zhylyuk. – Rivne, 2003. – 152 s.
4. Ohotin N., Roginskij A. Iz istorii «nemeckoj operacii» NKVD 1937–1938 gg. // Po materialam konferencii «Repressii protiv rossijskikh nemcev v Sovetskom Sojuze v kontekste sovetskoj nacional'noj politike». – Moskva, 1999. – S.36–37.
5. DAZhO. – F.R–5013. – Op.2. – Spr.7605. – T.12. – Ark.117.
6. Arkhiv USBU v Zhytomyrs'kiy oblasti. – Spr.7605. – T.20. – Ark.393.
7. DAZhO. – F.R–5013. – Spr.8522 – v 2 t.
8. DAZhO. – F.R–5013. – Op.2. – Spr.5411. – T.19. – Ark.404–426.
9. Tam samo. – Spr.17669–p; 9086–p; 4783–p (vs'oho 92 spravy).
10. Sulimenko O. H. Nimtsi na Volyni (kinets' XVIII – pochatok XX stolittya): Dys. ... kand. istor. nauk. – K., 2002.

Melnichuk I. A., Doctor of Historical Sciences, Head of the Department of Social Sciences, Zhytomyr National Agroecological University (Ukraine, Zhytomyr), kafedra_ppk@ukr.net

Sulimenko O. G., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Zhytomyrsky National Agroecological University (Ukraine, Zhytomyr), kafedra_ppk@ukr.net

Operational order NKVD №00439 1937 and its consequences for the German population of Zhytomyr region

The course of events during one of the most tragic periods in the history of the Germans of Volyn-Zhytomyr region was investigated – mass repressions were fabricated by the accusations of the Soviet NKVD. For the first time, statistics are published on the number of repressed, the dates of execution of judgments and their nature. It is concluded that during the period of the 1937–38 repressions, ethnic Germans were the most affected in comparison with other national minorities.

Keywords: Zhytomyr region, repressions, «three», «two», ethnic Germans.

* * *

УДК 94:323.281(477)«1941/1944»

Терентьев М.,
здобувач кафедри етнології та краєзнавства,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
kafetno@ukr.net

Участь селян у наданні допомоги радянським воїнам на окупованій території України в 1941–1944 рр.

Вивчається питання щодо надання українським селянством допомоги радянським військовополоненим, які потрапили до німецького полону, умови утримання їх у концтаборах, посилення допомоги полоненим, піклування про поранених, хворих.

Ключові слова: Україна, українські селяни, військовополонені, сталінізм, окупаційний режим, концтабори.

Проблема участі українського народу у Другій світовій війні не знайшла свого належного об'єктивного висвітлення й сьогодні. Варто зазначити, що й нині існують полярні оцінки, як початкового періоду війни, перебігу подій і явищ, що відбувалися на українських теренах, так і кінцевих наслідків німецько–радянського збройного протистояння. Окремі політичні сили прагнуть нав'язати своє бачення, концепти, ідеї, погляди, на події і явища, повернутись та навести інших

до оцінок воєнних подій компартійними ідеологами радянської доби, коли домінувала «єдиноправильна» концепція війни, започаткована сталінським режимом. Ця концепція з незначними ідеологічними змінами існувала аж до розвалу радянської імперії.

Становище українського селянства в умовах окупаційного режиму не знайшло достатнього висвітлення як у радянській так і сучасній вітчизняній історіографії. Якщо в початковий період війни селяни, переважно, сприймали німців як своїх визволителів, пам'ятаючи геноцид влади 1932–1933 рр., то згодом вони розчарувалися в «новому порядку» окупантів. Варто зазначити, що німецько-радянська війна не змінила сутність сталінського тоталітарного режиму у ставленні до українського народу, особливо непокірних селян. Згодом селяни чинили опір ворогу всупереч твердженням сталінських ідеологів про те, що його організувала комуністична партія. Партія тільки намагалася перехопити ініціативу в керівництві партизанським рухом, саботажем, підпільною боротьбою, зокрема й селян, які виступили проти військової, економічної та ідеологічної політики нацистських окупантів [47, с. 196].

У даному контексті особливо важливо показати роль і місце сільського населення у врятуванні й наданні допомоги радянським військовополоненим. Селяни із співчуттям, жалем, характерним українцям, загалом сприйняли їх горе, відчай, виснаження від голоду, холоду, поранень, смерть.

Важливо на наш погляд, хоча б ретроспективно торкнутися питання про становище українського селянства в довоєнні роки, його прагнення вистояти, вижити за умов сталінського тоталітарного режиму, репресій, переслідувань, ув'язнень, виселення з рідних місць проживання.

Колективізація, започаткована у селі провідниками більшовицької партії, свідчила про антинародний характер політики влади і командно-адміністративного насилля над селянами. Вищі компартійні й радянські органи: ЦК і Політбюро ВКП(б), Раднарком СРСР приймали численні поверхові й беззмістовні декрети, постанови, рішення, по сільському господарству, що нічого не вирішували, означали лише пошук нових форм і важелів щодо закріпачення селянства, руйнування ефективних методів господарювання, наруги над його правами.

Жахливий сталінський централізм пронизаний насиллям паралізував ініціативу, творчість, вів до стагнації економіки і суспільно-політичної думки. Тиран Сталін вважав, що найважливіше розвивати промисловість, а сільське господарство, виробництво споживчих товарів для народу це другорядний чинник. Селяни загнані примусово в колгоспи й позбавлені стимулів для праці, як і усіх громадянських прав, працювали майже без оплати, лише під загрозою масових жорстоких репресій, покарань, депортацій, примусового вироблення мінімуму трудоднів, нечуваного за змістом і розмірами оподаткування натуральними і грошовими податками. Влада, щоб позбавити їх джерел для забезпечення продуктами харчування і примусити працювати в колгоспах, скоротила площу присадибних ділянок, залучала до виконання трудової повинності на промислових підприємствах, будівельних об'єктах. Колгоспники були безправними кріпаками, які не мали

можливості протестувати, або щось змінити. Увесь врожай вилучався за символічно низьку плату. Правління колгоспів – вищий орган колективного керівництва – нічого не вирішувало, зверху спускалися вказівки щодо усіх процесів сільськогосподарського виробництва, від посівної до збиральної кампаній, здачу врожаю до колгоспних комор, з наступним вивезенням його на державні склади.

Цілком очевидно, що увесь промисловий комплекс і також сільське господарство трималися на величезному напруженні сил народу, самовідданості мільйонів трудівників, й особливо селян. Усі чекали покращення умов життя, на «світле майбутнє». Всупереч сталінській сентенції: «Жити стало краще, жити стало веселіше» [5, с. 279–273], становище селян в Україні було надзвичайно тяжким і нестерпним.

«Вождь народів» вважав, що насилля, особливо щодо «дрібно буржуазних елементів» – селян, є важливим чинником соціалістичного будівництва. Згідно сталінських законів, селянин не мав паспорта і права за своїм бажанням покинути село. Критика влади, невдоволення життям могли коштувати свободи, а то й життя. Сталінські концтабори не пустували. Утвердження тоталітаризму сприяло посиленню діяльності каральних органів, непомірному розширенню їх прав і повноважень. Вони творили правосуддя в угоду сталінській диктатурі, що привело до десятків мільйонів невинуватих жертв.

Радянська влада замість кооперування сільського господарства, згідно рекомендацій учених, запровадила жорстокі методи, насилля й пограбування, що викликало незадоволення селян. Протести сільського населення викликали непомірні, примусові хлібозаготівлі й плани здачі натуральних податків хліба, м'яса, масла, молока, яєць, шерсті, шкіри, оподаткування житла, плодів дерев присадибної ділянки тощо. Сільське господарство за сталінського режиму набрало феодальних, примусових рис, селяни перетворилися на кріпаків, життя яких стало тяжчим, ніж за самодержавних форм правління. Вони були рабами так званого соціалізму в СРСР [47, с. 112].

У Сталіна, його поплічників були вагомі причини не тільки не довіряти, а й ненавидіти українське селянство. Україна, фактично у період становлення радянської влади і до початку війни, була охоплена хвилею селянських протестів, бунтів і повстань. Колективізоване селянство, як свідчать архівні документи, а також і праці написані на їх основі, не сприйняло «соціалістичних перетворень», саботувало працю на полях, за яку майже нічого не отримувало. Селянські повстання проти колективізації, визнав Сталін у 1937 р. на березневому пленумі ЦК ВКП(б), поставили під загрозу існування, радянської влади. Це був один із найнебезпечніших періодів у діяльності комуністичної партії.

Сталін, партійні ідеологи, влада всю провину за провали у сільському господарстві переклали на «ворогів народу», зокрема так званих куркулів, яких було винищено ще в перші роки політики воєнного комунізму. Уся сила репресивного режиму впала на голови простих українських селян, які не сприйняли ідею колективного господарювання, а прагнули господарювати на власних земельних наділах. Вони зазнали переслідувань, депортацій, ув'язнень у сталінських концтаборах Сибіру, Колими, Соловків, Казахстану.

Організований владою Голодомор–геноцид українського народу 1932–1933 рр., що призвів до голодної смерті до 8–10 млн. українців, став страшною помстою селянам за непокору сталінському тоталітарному режиму.

Колективізація зруйнувала економічні підвалини приватновласницьких селянських господарств. Колгоспи стали своєрідними резерваціями для селян, експериментальним полем сталінської «модернізації» сільськогосподарського виробництва, а безправний селянин – її заручником і жертвою, – зазначають автори колективної праці з історії українського селянства [1, с. 211]. Українських селян перетворили на рабсилу зайняту будівництвом заводів, фабрик, шахт, величезних каналів тощо. Згідно планів Сталіна, саме вони мали внести вирішальну частку в індустріалізацію Радянського Союзу.

На наш погляд, цілком об'єктивно стверджує американський дослідник Т. Снайдер, що кінцевим результатом голоду був соціалізм в сталінській інтерпретації. Він спираючись на документальні свідчення, зазначає, що багато селян радянської України сподівалися на іноземне вторгнення, щоб врятуватись від цього суспільно–політичного ладу.

Безумовно, що українське селянство не могло передбачити наслідків майбутнього вторгнення нацистського вермахту на територію УРСР, як і СРСР загалом. Однак, на той час, селяни мріяли, щоб їх захистили від жахливого сталінського терору. Оскільки сталінська пропаганда впродовж багатьох років твердила, що Польща планувала напад і анексію України, то селяни вірили, що ця пропаганда була правдивою. Коли ж Польща і СРСР у липні 1932 р. підписали договір про ненапад, ці сподівання рухнули. З цього часу селяни могли сподіватися тільки на німецьке вторгнення [41, с. 86].

У свою чергу фюрер Німеччини Гітлер планував використати українських селян для забезпечення продовольством німецьке населення. Як зазначає Т. Снайдер «подібно Сталіну, у фюрера була тенденція вважати саме Україну геополітичним ресурсом, а її населення – інструментом обробітку землі», який можна буде викинути після його використання. У планах завоювання СРСР передбачалося захоплення сільськогосподарських земель, знищення усіх, хто на них працював і заселення їх німцями. Натомість нацистські політичні керівники вважали, що необхідно тимчасово зберегти колгоспи для вирощування сільськогосподарської продукції. Наприкінці 1940 – початку 1941 рр. 90% продуктивних поставок з Радянського Союзу до Німеччини здійснювались з УРСР. Для Сталіна володіння Україною було передумовою і доказом триумфу його версії соціалізму [41, с.217].

Гітлер мріяв про родючий українських чорнозем, вважаючи, що німці візьмуть з української землі більше ніш більшовики. Міністр народної освіти і пропаганди Німеччини Й. Геббельс у своєму щоденнику 16 червня 1941 р. занотував розмову з Гітлером. Зокрема останній поділився з ним думкою про те, що напад на СРСР відбудеться як тільки закінчиться зосередження й розгортання війська і дозріє врожай, більша частина якого дістанеться нам [7, с. 301].

Снайдер зауважує, що «продукти з України були такими ж важливими для нацистського бачення

східної імперії, як і для сталінського – захист цілісності Радянського Союзу. Українська «фортеця» Сталіна була українською «житницею» Гітлера». Генералітет вермахта, на основі висновків науковців, у серпні 1940 р. дійшли згоди в тому, що з точки зору високопродуктивного сільського господарства Україна є найціннішою частиною Радянського Союзу, а Державний секретар Г. Бакке, відповідальний за продовольство в чотирирічному плані економічного розвитку Німеччини на основі підрахунків, у січні 1941 р. повідомив Гітлеру, що окупація України звільнить рейх від усіх економічних проблем. Останній запевнив своє оточення, в тому, що українські сільськогосподарські ресурси будуть гарантією того, що німецький народ не буде голодувати, як це було у Велику війну [41, с. 217].

Напередодні німецько–радянської війни німецькими фахівцями був розроблений «План голоду», згідно якого продовольство від СРСР, особливо з України мало розподілятися з початку німецьким солдатам і населенню, залишки мешканцям окупованих міст, а вже в останню чергу військовополоненим. Поставки продовольства з Німеччини були майже призупинені, а Г. Герінг видав розпорядження, згідно якого солдати вермахту мали харчуватися за рахунок селян. Фактично офіційно не було передбачено будь–якого забезпечення продовольством, елементарним житлом, медичною допомогою військовополонених. Пайок для них був нижче рівня виживання, але здебільшого його не видавали. У таборах бранці їли все, що тільки могли знайти: траву, кору, листя. Є дані про випадки канібалізму, що німецькі провідники трактували як нижчий рівень радянської цивілізації [41, с. 237].

Однак, як показали реалії, обмежена кількість продовольства, що виділялося на харчування радянських полонених, не могло задовольнити дійсних потреб. Фактично від голодної смерті помирала понад половина бранців. За даними В. Короля у гітлерівських концтаборах в Україні, Німеччині й інших країн Європи загинуло 4 700 тис. Радянських військовополонених [24, с. 160–161].

На нашу думку важливо з'ясувати питання щодо причин полону червоноармійців, їх кількості, стан утримання в німецьких концтаборах, масову загибель. За даними відомого публіциста, письменника Ю. Фролова на грудень 1941 р. у ворожому полоні опинилося від 3,6 до 4,2 млн. бійців і командирів [47, с. 193]. Натомість, дослідники не дійшли згоди щодо чисельності радянських військовополонених.

Воєнний історик, генерал Д. Волкогонов стверджує, що з червня 1941 р. до квітня 1945 р. німецькими збройними силами було полонено 5 млн. 170 тис. воїнів Червоної армії [5, с. 92]. Американський журналіст В. Шіпер, який до війни працював у Німеччині кореспондентом, на сторінках своєї праці писав, що у німецькому полоні перебувало близько 5 млн. 850 тис. радянських бійців і командирів. Вони перевищували за чисельністю усіх решту військовополонених разом узятих і вижити їм було найважче [52, с. 342]. Найбільш достовірними, на нашу думку є підрахунки відомого вітчизняного історика В. Короля, який наполягає, що до ворожого полону потрапило 6 300 тис. чоловік [24, с. 6, 64].

Про величезну кількість радянських воїнів і причини їх німецького полону не йшлося в офіційних

державних документах, а тим більше об'єктивно не вивчалось це питання в історичних працях аж до горбачовської перебудови. Завдяки дослідникам, яким вдалось опрацювати матеріали закритих архівів, працям зарубіжних вчених почала вимальовуватись реальна картина проблеми. Генерал Д. Волкогонов, вивчаючи питання полону величезної кількості червоноармійців в роки війни, зазначає, що це трапилось через бездарність верховного командування, втрату Сталіним, Генеральним штабом, штабами фронтів і армій важелів управління збройними силами внаслідок могутнього удару німецького вермахту. Тиран проігнорував десятки повідомлень про підготовку Гітлером нападу на СРСР, не підготував країну до війни. На фронтах у перші дні війни панував повний безлад і хаос, але в Ставці Верховного головного командування цього не знали. Звідтіля надходили все нові й нові накази, які відставали від стрімко змінюваної обстановки на фронтах. Дізнавшись про катастрофічні втрати збройних сил, Сталіна, за словами Д. Волкогонова, охопив «паралізуючий шок... Розгубленість, психологічна криза політичного лідера певною мірою передавалася і вищому воєнному органу управління. Суперечливі, плутані, а часто поверхові директиви і розпорядження Ставки свідчили про це» «Вождь» не міг прийти до тями від переляку. Дослідник об'єктивно зазначає, що проблема полону стала не тільки справою «свідчення сили», а також проблемою політичною і моральною [5, с. 19, 90].

За даними Ю. Фролова 1,5 млн. червоноармійців перейшли до німців зі зброєю в руках. Окремі військові частини це робили під музику полкових і дивізійних оркестрів, що підтверджено спогадами німецьких солдатів і офіцерів, які вціліли після війни. Лише за півтора місяці з початку війни свідомо перебігли до противника 1 млн. червоноармійців. Ще 2 млн. військових здалися в полон у паніці або від розгубленості, кинувши зброю: гвинтівки, автомати, інше озброєння і техніку, зокрема танки і літаки. Інші 500 тис. воїнів були захоплені в полон за різних обставин [47, с. 193].

Деморалізацію особового складу підрозділів Червоної армії також спричинила діяльність спеціальних агітаційно-пропагандистських органів нацистів, які поширювали інформацію про злочини «злодія і тирана Сталіна» і «добраго демократичного Гітлера». Відомо, що з початку війни відомство Г. Геббельса підготували і розповсюдили на позиціях радянських військ з літаків сотні тисяч листівок, де закликали червоноармійців здаватися в полон і їм буде гарантоване комфортне життя, звільнення від сталінської тиранії народів СРСР. Є чимало свідчень, що внаслідок катастрофічних поразок, хаосу оточення великої кількості з'єднань, армій і фронтів Червоної армії, нацистська пропаганда мала значні успіхи. Чимало бійців і командирів переходили на бік ворога з листівками, які були перепустками [51, с. 172].

Велика кількість полонених була очікуваною й спланованою вермахтом. Проте нацистське керівництво не збиралося опікуватися ними згідно міжнародних законів, норм і правил, за якими їх годують, надають житло, медичну допомогу.

Гітлер та його оточення, порушуючи міжнародні правові норми, ставилися до радянських військово-полонених з небаченою жорстокістю, відхиляючи

навіть думку про полон солдатів вермахту Червоною армією і відповідне ставлення до них. Варто зазначити, що у Сталіна був подібний погляд на це питання: бійці Червоної армії не повинні були ні відступати, ні здаватися у ворожий полон живими. Ці настанови випливали із сталінської наступальної доктрини, що її сповідували збройні сили СРСР.

Отямившись від тижневого потрясіння у перший місяць війни Сталін зробився ще жорстокішим і деспотичним у своїх рішеннях і вимогах. Це можна розцінювати як помсту диктатора радянському суспільству за пережитий ним страх. Диктатор, намагаючись виправдатися за своє бездарне керівництво збройними силами, непередбаченість й неспроможність військового командування організувати відсіч ворогу, підписує постанову Державного Комітету Оборони (ДКО) 16 липня 1941 р. про застосування репресивних, примусових методів і засобів, зокрема масових розстрілів солдатів і командного складу за спроби дезертирства, перехід на бік ворога, за поширення чуток про безграмотних непрофесійних воєначальників, зраду у вищому керівництві армією і країною, за «контрреволюційні» розмови та «розправлятися з ними», як з порушниками присяги і зрадниками Батьківщини [17, с. 46].

Намагаючись зупинити паніку і безлад, масовий відступ й дезертирство у Червоній армії, 17 липня 1941 р. Сталін підписав постанову ДКО «Про перетворення 3-го управління в Особливі відділи, які мали вести «... рішучу боротьбу зі шпигунством і зрадництвом у частинах Червоної армії, ліквідувати дезертирство безпосередньо у прифронтовій смузі», арешт і розстріл на місці, а також стежити за «класово-ворожими, контрреволюційними», «злочинними елементами» та викривати їх [37, с. 20].

Натомість, непрофесійне, далеке від вироблених історією війн основних засад тактики і стратегії ведення воєнних дій «... наших дурноголових генералів, що були колись унтерами і залишилися...» ними, стверджував О. Довженко [11, с. 191], жорстокість щодо особового складу, зокрема солдатів збройних сил, спричинили лише за місяць німецько-радянської війни сотні тисяч загиблих і полонених, оточення, дезертирство й розгром військ Західного, а також трагічні поразки Південно-Західного фронтів, які чинили опір ворогу на українських землях.

Морально-політичний і психологічний розлад солдатів і командного складу Червоної армії тривав і Сталін підписав спільно з членами ДКО 16 серпня 1941 р. «Наказ Верховного Головнокомандування Червоної Армії» за №270, яким «командирів і політпрацівників, які під час бою зривають знаки розрізнення і здаються в полон вважати злісними дезертирами..., – розстрілювати на місці, – ...їхні сім'ї заарештовувати як сім'ї порушників присяги і зрадників Батьківщини... А тих, хто надасть перевагу полону знищувати всіма засобами, а сім'ї таких червоноармійців позбавляти державної допомоги» [5, с. 202].

Виконання цього жорстокого, нелюдського за змістом і наслідками наказу призвело до масових репресій на фронтах і в тилу, що значно ускладнило морально-психологічний стан населення, зокрема селянства – представники якого становили абсолютну більшість особового складу збройних сил.

Жорстокість, свавілля і масові розстріли в діючій армії посилювалися після директиви Верховного Головнокомандувача Сталіна від 12 вересня 1941 р. про створення у кожній дивізії загороджувальних батальйонів для «...для допомоги комскладу у встановленні твердої дисципліни..., припиненні втечі охоплених панікою військовослужбовців, не зупиняючись перед застосуванням зброї» [35, с. 74]. Натомість, відступ і втечу з поля бою деморалізованих, охоплених панікою військ неможливо було зупинити й піднести бойовий дух воїнів ні каральними заходами, ні брехливою комуністичною пропагандою протягом понад 20 років у процесі будівництва так званого соціалізму. Сталінський режим вимагав від народів СРСР жертвовності, прояву героїзму й патріотизму, забувши про репресії й насильство, Голодомори українського народу протягом 1919–1941 рр. понад 15 млн. осіб. Зокрема лише селян у Голодомор–геноциді 1932–1933 рр. було знищено щонайменше 10 млн. «...Українці часто покидали Червону армію... – згадував у мемуарах відомий югославський вчений М. Джилас, – як тільки німці займали їхні рідні місця» [10, с. 88]. Вони не вбачали у німецькій окупаційній владі більшого й страшнішого ворога ніж у режимі «... комуністів і жидів комісарів, які..., – зазначалося в одному з німецьких наказів..., – впродовж 24 років експлуатували робітників і селян...», а тепер «... хочуть на ваших багнетах врятувати свої шкіри і женуть вас на вірну загибель...» [9, с. 299–300].

Червоноармійці – українські й білоруські селяни, а також з інших територій захоплених ворогом західних областей не бажали захищати сталінський режим, але й не переходили на бік німців. Вони знали, що «культурні німці» живуть набагато заможніше, що у них є приватні господарства і немає колгоспів, а українська земля палала у війні розв'язаній двома диктаторами, тому необхідно було повертатися додому, спасати родини, про які радянська влада й не думала піклуватися [9, с. 298–301].

ЦК ВКП(б) і РНК СРСР постановою від 29 червня 1941 р. зобов'язав органи влади перед захопленням ворогом території все «... цінне майно, сировинні і продовольчі запаси, хліба на полях, які не можливо вивезти і щоб не були використані противником мають бути негайно... зруйновані, знищені і спалені» [42, с. 267]. Сліпу нелюдську жорстокість до своїх співвітчизників проявив Сталін у наказі від 21 вересня 1941 р. про «руйнування і спалювання до тла» населених пунктів розташованих на відстані 40–60 км. вглиб від переднього краю бойових дій і на 20–30 км. праворуч і ліворуч від доріг для «... пришвидшення розгрому ворога і розкладання його армії» [43, с. 19]. На які муки і страждання залишала влада понад 41,3 млн. українців, із яких 27,3 млн. були селяни [31, с. 9]. Працівники сільського господарства становили абсолютну більшість із 3 185 тис. мобілізованих до діючої армії протягом другої половини 1941 – першої половини 1942 р. [30, с. 57]. Жорстокість і ненависть Сталіна до українського народу, й зокрема селянства, стали основною причиною найбільших його втрат у війні.

Військова політика Сталіна була малоефективною, а горя і страждань воїнам, їх сім'ям і загалом громадянам СРСР завдала багато. Наприкінці 1941 р. німцями було захоплено в полон 3,3 млн. воїнів, із них у боях за Україну понад 1 млн. [53, р. 427].

«На початку 1942 р. українська земля була окупована ворогом. Понад два мільйони нещасних синів України блукають у прифронтовій смузі, щоб перейти до нас» – пише О. Довженко в щоденнику 29 травня 1942 р. [11, с. 167]. Натомість, ДКО замість того, аби зробити все, щоб хутчіш кинути їх у бій, об'явив їх державними злочинцями і відправив у спеціальні табори фільтрації для «викриття» зрадників, шпигунів, диверсантів, дезертирів, панікерів, боягузів і їх жорстокого покарання. Навіть кореспондент фронтової газети, поет Є. Долматовський – «... типічний зразок холодного, самозакоханого абсолютно антинародного хлюста..., витвір виховання привілейованих артековських комсомольських вундеркіндів..., збирався після війни розстріляти мільйон українців...» «за зраду». «Боже мій, – занотовує 26 червня 1942 р. О. Довженко, – скільки нещастя народу принесли наші тупоголові воєначальники, і скільки ще принесуть» [11, с. 193, 206].

Відповідні штаби головного командування вермахта, тилові служби, спеціальні війська неготові були охороняти, забезпечувати утримання мільйонів полонених воїнів Червоної армії. Дозрівання урожаю 1941 р. на окупованих територіях змусило керівництво рейху залучити військовополонених до збору урожаю. Головнокомандувач групою армій «Південь» 18 липня 1941 р. видав наказ про звільнення солдатів німецької, латиської, литовської, української національностей, за умови що вони будуть працювати в сільському господарстві. Наказом регламентувався порядок звільнення з таборів: старости сіл мали дати начальству характеристики полонених і заручитися заявою громади, що звільнені не будуть займатися антинімецькою партизанською діяльністю, а працюватимуть на користь рейху; полонені отримували відпускні документи в яких вказувався маршрут пересування, термін прибуття додому; обов'язкова реєстрація в окупаційних органах влади [38, с. 119].

Командування сухопутних військ вермахту стурбоване тим, що частина врожаю в Україні не була зібрана вчасно, 25 грудня 1941 р. наказало штабу групи армій «Південь» «звільнити військовополонених української національності» для використання їх на сільськогосподарських роботах з кількох концтаборів, що знаходились в зоні контрольованій нею. В наказі містилися певні обмеження зокрема про те, що відпускати лише тих, хто вказував конкретне місце проживання їх родичів і що вони за них ручаються.

Звільнення окупаційною владою певної кількості радянських військовополонених із жахливих концтаборів врятувало їм життя. Вони повернулися до своїх сімей, працювали в сільському господарстві, на переробних підприємствах, забезпечуючи себе продовольством, одягом, взуттям. Поранені й хворі за допомогою селян ставали на ноги, включалися у виробничі процеси. Чимало їх під впливом переможних дій Червоної армії вели підпільну боротьбу, воювали у партизанських загонах.

Селяни прагнули будь-якою ціною звільнити своїх рідних, сусідів, односельчан з концтаборів, свідчили за тих, кого й не знали, шукали допомоги в окупаційних органах влади, у складі яких працювали місцеві люди.

Одним із найважливіших питань, від вирішення якого залежало виживання військовополонених, було

забезпечення їх продуктами харчування. Варто лише нагадати що нацисти взяли на озброєння ефективний засіб знищення радянських бранців голодом, зокрема для подолання опору, протестів збоку останніх. Американський журналіст У. Ширрер писав, що німецька армія не могла приділяти належної уваги величезній кількості взятих у полон червоноармійців, натомість командування і не вживало на цей рахунок жодних зусиль. За його даними, два мільйони військовополонених загинуло в німецькі в неволі від голоду, холоду, хвороб. Їх зумисно морили голодом, залишивши на морозі в люту, сніжну зиму 1941–1942 рр. [52, с. 342–343].

Після захоплення в полон майже всього особового складу Південно–Західного фронту разом з госпіталями і лазаретами, на полях боїв залишилися десятки тисяч поранених бійців і командирів. У вересні 1941 р. селяни Кучакового Бориспільського району Київської області винесли з оборонних боїв під Києвом близько 500 тяжко поранених бійців і командирів. Зокрема, В. Дворник, О. Лукаш, Г. Лукаш, І. Гладченко, Г. Литвиненко, О. Літус та багато інших під керівництвом директора місцевої школи О. Білика власним і колгоспним гужовим транспортом дві доби перевозили поранених до сіл і розподілили їх серед колгоспників. У своєрідний госпіталь були перетворені три шкільні будівлі та інші громадські приміщення. Завідувачка сільським медпунктом фельдшер Е. Горунович організувала з жінок і дівчат сандружину, яка допомагала військовим медикам у лікуванні й догляді поранених. Селяни Кучакового й навколишніх Артемівки, Сушівки, Лебедина, Малої Стариці забезпечували їх продуктами харчування, переховували від окупантів, а після одужання переправляли за лінію фронту і в партизанські загони. У 1985 р. село Кучакове за порятунок поранених червоноармійців і командирів напередодні 40–річчя перемоги було нагороджено Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР [33, с. 201].

Мешканці с. Борки Остерського (нині Козелецького) району Чернігівщини після відступу радянських військ винесли з поля боїв 14 поранених воїнів, розмістили їх у своїх домівках, лікували, харчували, переправляли до партизанських загонів. Селяни передали партизанам за період ворожої окупації 40 коней, 300 ц. хліба, 50 ц. м'яса, інших продуктів. У партизанських загонах воявали з ворогом 20 мешканців села [50, с. 218].

Селяни Стівп'яг Переяславського району Київщини, згадує Д. Хмельницький, надавали допомогу полоненим гнаним окупантами до Київських концтаборів, військовим, які пробіралися до лінії фронту. Останніх приймали на ночівлю, давали цивільний одяг, харчі на дорогу. Сільські старости й поліцаї не наважувалися видавати селян, хоча знали що за надання допомоги військовим, німцями встановлене покарання – розстріл. Восени 1941 р. в селі у будівлі свинарної ферми колгоспу окупанти влаштували тимчасовий табір для 200 військовополонених, багато з яких були поранені й хворі. Селяни всупереч забороні, допомагали їм харчами, одягом, ліками. Половина бранців померла від тифу, решту німці переправили до Дарницького концтабору. Окремі військові, які уникнули полону, осідали в селах, допомагали селянам в сільськогосподарських роботах та кустарних промислах [48, с. 43].

Справжня трагедія розігралася в південно–східних областях України, де війська Південного фронту чинили опір ворогу. Внаслідок поразок в оточення потрапило сотні тисяч воїнів. Десятки тисяч їх були поранені, хворі, голодні, виснажені. Письменник, військовий кореспондент С. Долматовський, який теж потрапив у німецький полон в Новопраському районі на Кіровоградщині, залишив свідчення про ті жахливі події. Селяни Підвисоцького, Кам'янки, Копенкуватого, Небелівки, Тернівки та інших сіл взяли під свою опіку і захист від ворога тисячі поранених і хворих воїнів. Вони готували всілякі відвари для лікування поранених і хворих дизентерією, приносили продукти харчування. У сільському клубі Підвисоцького військові облаштували госпіталь, а селяни навколишніх сіл надавали посильну допомогу близько 2200 пораненим. 7 серпня 1941 р. до клубу увірвалися окупанти, які почали знущатися над пораненими, виявляти комісарів, офіцерів, євреїв. На їх захист став військовий лікар 3–го рангу Танцюра, вдаривши одного з німецьких солдатів, його тут же розстріляли [12, с. 207]. Навіть за такої ситуації, згадує військовий лікар 44 дивізії Г. Угров, яка потрапила в оточення, жінки Підвисоцького йшли до госпіталю з продуктами харчування, водою в глечиках і відрах. Німецькі охоронці відганяли їх, б'ючи прикладами.

Колону кілька тисяч полонених було доправлено пішки до сумнозвісного концтабору «Уманська яма», який був розташований у глиняному кар'єрі цегельного заводу. Важко поранених вбивали. Впродовж усього шляху з Кіровоградщини до концтабору селяни супроводжували полонених, намагалися підтримати харчами виснажених, знесилених, поранених, голодних, хворих, роздягнених, босих. Вони ставили на узбіччі відра, бідони, діжки з водою, сало, м'ясо, масло, варену картоплю, все що мали. Німецький конвой перешкоджав брати харчі, перевертав посудини з водою, розкидав, топтав продукти, безладно стріляв, однак люди не розходилися. Селяни все прибували з навколишніх районів, шукали своїх, сподівалися хоч щось дізнатися про рідних: чоловіків, батьків, синів, братів. В «Уманській ямі» ворог утримував понад 30 тис. бійців і командирів, багато було поранено, хворих без медичної допомоги, усі вони були виснажені довгим переходом, голодні й холодні [12, с. 159, 161].

Полонених розміщали на птахофабриці й території цегляного заводу просто неба. Німці не тільки прогудувати не могли, а й не хотіли і не знали де розмістити їх, згадував бранець А. Патронніков. І тоді їх силоміць заганяли в кар'єр, де раніше брали глину. На дні кар'єру залишались калюжі після дощу. Нещасні кидалися до води, падали і вмирали в калюжах, не маючи сил вибратись з них [40, с. 308].

У жахливих умовах перебували полонені концтабору поряд з парком Софіївка, серед яких чимало було поранених. Німці не заходили до них, боялися – це був ад: медикаментів і перев'язувальних матеріалів не було, на тисячу чоловік один стерильний бинт в день, кров, гній, на підлозі під ногами тріщали воші. За листопад і грудень 1941 р. із 2317 чоловік померло 948. Завдяки допомозі місцевого населення деякій частині полонених вдалося вижити, – згадував полонений лікар Г. Уваров [12, с. 211].

Влітку 1941 р. у боях за Донбас чимало бійців і командирів Червоної армії залишилося в тилу німецьких

військ. Селянка хутора Федорівка Харцизького району Сталінської області. Ф. Мясішева та її онука Н. Сопко організували групу жінок, які збирали продукти харчування, готували і передавали їжу військовополоненим Іловайського концтабору. Підкуповуючи охорону, що складалася із словаків, вони допомогли втечі з полону понад 100 воїнам. Мясішева залучила до підпільної діяльності головного лікаря Іловайської лікарні Т. Тріля, який обладнав у лікарні спеціальне тифозне відділення, де полоненим надавали медичну допомогу, забезпечували підробленими документами і переправляли через лінію фронту [8, с. 129].

Мешканець с. Бойове Волновахського району Сталінської області М. Марковський переховував поранених бійців П. Бабича, Д. Охрименка, А. Телегіна. Він діставав їм медикаменти, з допомогою селян забезпечував продуктами харчування, одягом, взуттям тощо. Після одужання червоноармійці перейшли лінію фронту, у складі регулярних військ брали участь в боях з німецькими загарбниками [21, с. 227].

У своєрідні підпільні лазарети перетворилися будинки селян Олександрівки Сталінської області. Молоді мешканки села А. Івченко, Е. Щербак, Корольова, Н. Рашевська, М. Мартинова, Є. Ісаєва винесли з полів боїв, перевезли і розмістили в хатах комісара полку Ф. Козенюка і 20 поранених бійців й командирів. Вони ділилися з ними мізерними запасами продовольства, збирали перев'язувальні матеріали, доглядали поранених. Після одужання воїни переходили лінію фронту і все своє життя були вдячні селянам за спасіння їх життя [18, с. 3; 20, с. 131].

Опір ворогу чинили мешканці с. Лозоватки Криворізького району Дніпропетровської області, де гітлерівці встановили «новий порядок», почали грабувати й розстрілювати населення. Вони саботували накази окупантів, надавали допомогу військовополоненим, годували, лікували, сприяли їх втечі з концтабору, розташованого в селі. Колгоспниця А. Смільчак, ризикуючи життям переховувала і вилікувала 20 радянських бійців, за що була нагороджена орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня [19, с. 330]. Трьох поранених радянських офіцерів врятували, ризикуючи життям, мешканки селища шахти «Никанор» Перевальського району області Т. Хорольська і медсестра М. Удошенко. Вони садовою пилкою без наркозу ампутували руку офіцеру К. Володимирському, коли у нього почалася гангрена. Ціною власного життя і життя своїх дітей М. Бірюкова врятувала 6 воїнів [23, с. 39].

Посильну допомогу воїнам Червоної армії, які втекли з німецьких таборів і переховувалися у Голованівському лісі на Одещині, нині Кіровоградська область, селяни навколишніх сіл. Колгоспник Красногірки С. Лужанський надав притулок пораненому офіцеру І. Лісняку, забезпечивши його медикаментами, продуктами харчування, налагодив зв'язок з партизанами Ф. Андрусенком і С. Бондаренком та червоноармійцями, які переховувалися в Голованівському лісі і довколишніх селах. За його ініціативою був сформований партизанський загін «Південний», якому місцеві селяни передавали продовольство, одяг, а також знайдену на полях боїв зброю, боеприпаси. Мешканці сіл Ємилівка, Розкішне, Свирневе О. Побережець, Ф. Петренко, М. Гомонько ремонтували в кузнях пошкоджену зброю.

Партизани «Південного» зривали плани нацистів у пограбуванні сільського господарства. У липні 1943 р. вони підірвали потяг на ділянці Межиричка – Перегонівка, захопили в с. Краснополля склади із зерном і роздали його селянам [16, с. 90].

У с. Вереміївка Кременчуцького району на Полтавщині в оточення потрапили тисячі бійців і командирів Червоної армії. Чимало з них було поранено, бійці страждали без води, їжі, медичної допомоги. Військовий юрист Л. Силін спільно з селянами облаштував своєрідний підпільний госпіталь. Понад 300 полонених до весни 1942 р. знаходилися під опікою місцевих жителів, отримували необхідну допомогу. Завдяки мужності старости хутора Пінчуки Козельщанського району Полтавської області Д. Пінчука, восени 1941 р. було врятовано життя 232 в'язнів двох Кременчуцьких концтаборів [40, с. 309].

Червоноармійці П. Сергеев і О. Дивенпиркст через багато років по війні згадували про оточення і полон на Черкащині, про те як окупанти залишили поранених помирати, а їм на допомогу прийшли селяни із сіл Золотоніського району. Вони забрали поранених до своїх хат, годували, лікували як своїх рідних синів. Староста села М. Хорошун сприяв бійцям організувати підпільну патріотичну групу, яка дістала радіоприймач, приймала повідомлення про події на фронті та розповсюджувала їх серед населення, організовувала саботаж сільськогосподарських робіт, здачу продовольства, одягу, взуття для окупаційних військ [15, с. 59]. Мешканець с. Ладжінка Уманського району З. Власюк у серпні 1941 р. врятував життя тяжко пораненому командирі ескадрильї І. Горбунову, літак якого був збитий над окупованою ворогом територією. Подібний подвиг здійснила селянка М. Зайченко з Високих Батраків Кіровоградського району. Майже всі жителі села знали про те, що її родина переховувала і лікувала воїна, але ніхто не видав патріотів окупантам [22, с. 585].

Селяни Ворошиловградської області з початком бойових дій надавали допомогу пораненим, хворим червоноармійцям, які залишилися в тилу після відступу радянських військ. Восени 1941 р. мешканець с. Кримське Слов'яносербського району Я. Безкровний разом із медичними працівниками винесли з поля бою і переховували поранених червоноармійців. Він забезпечив їх продовольством, одягом, перев'язувальними матеріалами [14, с. 168].

Тисячі полонених гинули не лише від голоду, хвороб, виснаження, але й від холоду, знаходячись довгі тижні і місяці під дощами, снігами, в люті морози. Згідно наказів вермахту вони не забезпечувалися одягом, взуттям, постільними речами. Навпаки, з них у першу чергу німці знімали взуття, теплий одяг, білизну. У штабі 234 піхотного полку 56 дивізії ще до війни 6 червня 1941 р. було видано наказ «Про принципи постачання на східному просторі», в ньому йшлося про наступне: «На забезпечення одягом не розраховувати. Тому особливо важливо знімати з військовополонених придатне взуття, негайно використовувати увесь придатний одяг, білизну, шкарпетки та ін.» [34, с. 115].

Про жахливий стан військовополонених йшлося у доповіді оберквартирмейстера 17 армії групи армій «Південь» від 25 листопада 1941 р. Захоплені в полон десятки тисяч червоноармійців працювали на

обслуговуванні тилу німецьких збройних сил: на ремонті залізниць, шляхів, будівництві оборонних споруд. Харчування для них офіційно не було передбачено, продовольством забезпечувалися за рахунок місцевих ресурсів. Стан одягу військовополонених незадовільний, особливо взуття, спідньої білизни майже ні в кого не було. Внаслідок роботи в холодних умовах сотні полонених гинули. Померлих і розстріляних ховали готами, а їх одяг використовувався знову [44, с. 271–272]. Про масову смертність військовополонених у полоні свідчить лист інспектора з озброєння в Україні начальнику озброєння вермахту генералу Г. Томасу від 2 грудня 1941 р., де зазначалося, що житлові умови, продовольче забезпечення, обмундирування і стан здоров'я військовополонених незадовільний. Смертність набрала великих розмірів і можна очікувати, що восени і взимку 1941–1942 рр. загинуть десятки і сотні полонених [32, с. 26–26].

У лютому 1943 р. Червона армія розгорнула наступальну операцію за звільнення Донбасу. На полях боїв 8-го кавалерійського корпусу залишилося немало пораних бійців і командирів, яких селяни Іванівського району доправили на лікування в районну лікарню. Працівники лікарні В. Полякова, В. Щербаківа, Л. Арєкіна за їх допомоги докладали зусиль для лікування воїнів. Вони збирали серед населення продукти харчування, одяг, медикаменти, паливо [27, с. 151].

У березні радянські війська визволили окремі райони Ворошиловградщини. Військове командування звернулося до населення надати допомогу пораним бійцям і командирам госпіталю. Понад 300 жінок і молоді Лозно–Олександрівського району збирали продукти харчування, годували й доглядали пораних, яких розмістили в своїх помешканнях, а також приносили полотна на перев'язувальні матеріали, теплий одяг, білизну, шкарпетки тощо. Командування військової частини в листі до місцевої влади зазначало, що «поранені ніколи не забудуть тієї турботи, яку виявили селяни, надавши допомогу й врятувавши життя бійцям і командирам» [13, с. 3].

У лютому частини Червоної армії в районі Синельникового на Дніпропетровщині, відступаючи залишили на полі бою багато пораних бійців і командирів. Місцеві підпільники й селяни організували порятунок воїнів, розмістили в приміщенні районної лікарні й хатах, збирали для них продукти харчування, медикаменти, одяг. Патріотка Л. Єродіна часто візком перевозила із с. Зайцеве продукти, зібрані колгоспниками. Після одужання, підпільники за можливістю забезпечували їх необхідними документами, допомагали переходити лінію фронту [49, арк. 84].

У боях за визволення Харківщини на початку березня 1943 р. брали участь воїни чехословацького військового формування. Разом з місцевими жителями вони побудували потужні оборонні рубежі. Мешканки с. Соколове А. Карелова, Тетяна Глухова, Олексія Маковецьком, Михайла Ільченко та ін. із с. Аргюхівка спільно з чеськими санітарами і лікарями врятували життя багатьом пораним. Командир батальйону Л. Свобода тепло згадував про патріотів, які добровільно влилися в лави батальйону і мужньо билися з ворогом [45, с. 54]. Чимало подібних патріотичних вчинків здійснили селяни в період звільнення тимчасово окупованої

території Сумщини. Молоді селянки Тростянецького району Л. Петренко і М. Кравченко впродовж 5 місяців переховували чотирьох радянських танкістів – Н. Роткова, П. Сидорова, П. Міхєєва і В. Борисова, військова частина яких потрапила в оточення. Не дивлячись на смертельну небезпеку, дівчата забезпечили їх продовольством, одягом, надали медичну допомогу. Після визволення району патріоткам за їх мужність радянське командування оголосило подяку [23, с. 38].

У серпні 1943 р. над окупованою територією України в повітряному бою, розстрілявши всі боєприпаси, радянський пілот Герой Радянського Союзу В. Д. Лавриненков таранив ворожий літак, а сам викинувся з парашутом. У несвідомому стані потрапив до полону, вдалося втекти. Подружжя Т. та І. Шевченки із с. Комарівка Переяслав–Хмельницького району Київської області тривалий час лікували його і пілота В. Корюкіна, переховували від нацистських карателів. Після одужання їх переправили до партизанського загону ім. Чапаєва, а згодом В. Д. Лавриненков повернувся в авіацію. За мужність і хоробрість, проявлені в боях з ворогом був нагороджений другою золотою зіркою Героя Радянського Союзу. Після війни служив на командних посадах у військах ППО [4].

Наприкінці вересня 1943 р. радянські війська форсували Дніпро і вели бої за звільнення Черкас. У тилу ворога на території Канівського, Ржищівського, Миронівського і Черкаського районів десантувалися 3-я і 5-а повітряно–десантні бригади. На допомогу десантникам прийшли підпільники, партизани, місцеві жителі, які розшукували по лісах парашутистів і направляли їх до партизанів, забезпечували продуктами харчування, переховували та лікували пораних. Мешканці с. Пісчальники Канівського району Київської області С. Ганенко та її сини Анатолій і Віктор тривалий час забезпечували продовольством 8 пораних воїнів, серед яких був капітан із штабу 3-ої бригади Микола Сапожников [29].

Селяни, користуючись тим, що в органах місцевої окупаційної влади були односельці, прагнули легалізувати не лише свої рідних, які повернулися до дому, а й бійців, що не вийшли з оточення і не були місцевими жителями. Тисячі врятованих сільським населенням військовополонених, оточенців, винесених з полів боїв пораних, вилікуваних у підпільних і легальних госпіталах, лазаретах при першій нагоді переправляли за лінію фронту. Чимало бійців і командирів переховувалося в населених пунктах, ставали організаторами підпільних, саботажних груп і організацій, партизанських загонів.

Активну діяльність щодо організації втеч червоноармійців з таборів військовополонених здійснювали загонами й підпілля ОУН–УПА, Львівська підпільна організація «Народна гвардія». Військова рада останньої розробила спеціальну інструкцію, якою зобов'язувала підпільні групи вести активну роботу серед радянських військовополонених організувати їх втечі, створювати з них бойові групи і партизанські загонами. Восени 1943 р. підпільники напали на табір військовополонених поблизу м. Золочева. У важкому, нерівному бою з переважаючими силами охорони табору вони звільнили 75 червоноармійців. У бою загинув В. Федас, важко був поранений і був схоплений гітлерівцями Ф. Гаєвський.

У гестапо його катували, але патріот не зронив ні слова. Червоноармійці, яких визволяли з полону, поповнювали лави партизанських загонів, які діяли на території Львівської та інших західних областей України [8, с. 275, 281].

Активна участь українського селянства в трагічній долі радянських військовополонених німецьким вермахтом була закономірною. Відомо, що особовий склад діючої армії здебільшого складався із селян, як у передвоєнні, так і воєнні роки. Завдяки праці селян, загнаних до колгоспів, збройні сили СРСР були забезпечені продуктами харчування, а промисловість – сільськогосподарською сировиною.

Внаслідок злочинних прорахунків і помилок Сталіна, його найближчого оточення, до полону потрапили мільйони рядових червоноармійців і командирів різних рангів і звань. Сотні тисяч із них були поранені, залишилися на полях боїв, загнані нацистами до концентраційних таборів, де масово помирали від ран, голоду, холоду, без медичної допомоги. Населення України, зокрема селянство, прагнуло надати необхідну допомогу бранцям першочергово продовольством, одягом, взуттям тощо. Чимало військових після визволення із таборів і одужання за сприяння селян боролися з ворогом у партизанських загонах, перейшли лінію фронту і поповнили лави Червоної армії.

Вагомий внесок селян у збереженні життя військовим шляхом влаштування підпільних госпіталів, лазаретів, забезпечення їх усім необхідним для виживання в умовах окупаційного режиму. Ця діяльність була виявом щирого, доброзичливого, співчутливого ставлення їх до військових, більшість яких належали до сільського прошарку радянського суспільства. Усі вони пройшли випробування сталінською тоталітарною системою, терором голодом, репресіями, масовими ув'язненнями у таборах ГУЛАГУ. Потрапивши в німецькі концтабори, радянські військовополонені були приречені померти від голоду, холоду, відсутності медичної допомоги. І лише завдяки допомозі населення, частині їх вдалося вижити.

Список використаних джерел

- Андрушак О. В., Баран К. В., Блануца А. В. та ін. Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. Т.2. – К., 2006.
- Арутюнян Ю. В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. – М., 1963.
- Братченко И. По законам мужества // Правда Украины. – 1979. – 8 сентября.
- Вечірній Київ. 1945. – 8 травня.
- Волгонов Д. А. Триумф и трагедия. Политический портрет И. В. Сталина. Кн.2. – Кемерово: Кемеровское кн. изд., 1991.
- Галаган В. Я. Ратный подвиг женщин в годы Великой Отечественной войны. – К., 1986.
- Гейбельс И. Под нашими знаменами нас ждет победа // Откровения и признания: Нацистская верхушка о войне «третьего рейха» против СССР. Секретные речи. Дневники. Воспоминания / Пер. с нем. и сост. Г. Я. Рудой. – Смоленск: «Русин», 2000.
- Герои подполья: О подпольной борьбе советских патриотов в тьму немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны. – Сб. статей. Вып.1. – М.: Политиздат, 1970.
- Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). – К., 2007.
- Джилас М. Лицо тоталитаризма. – М., 1992.
- Довженко О. П. Щоденникові записи 1939–1956 (укр. та рос. мовами). – Харків, 2008.
- Долматовский Е. А. Зеленая брама. Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны. – М.: Политиздат, 1985.
- Доннер Я. Обыкновенная история // Советская Украина. – 1943. – 29 апреля.
- Емченко Г. На Луганщине // Герои подполья: О подпольной борьбе советских патриотов в тьму немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны. – Сб. статей. Вып.2. – М.: Политиздат, 1970.
- Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). Документи. Спогади. Статті / Упорядн. Г. М. Голиш, М. Ф. Пономаренко. – Черкаси: «Відлуння плюс», 2000.
- Зотов М. Наперекір смерті. – Одеса: Маяк, 1966.
- Ивашов Л. Г. Нравственные и правовые проблемы плена в отечественной истории // Военно-исторический журнал. – 1992. – №1.
- Ивченко Н., Перевозный Н. Подпольный госпиталь // Правда Украины. – 1975. – 8 января.
- История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область. – К.: Наукова думка, 1970.
- История городов и сел Украинской ССР. Донецкая область. – К.: Наукова думка, 1970.
- Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. – К.: Наукова думка, 1970.
- Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – К.: Наукова думка, 1972.
- Коваль М. В. Подвиг жінок Радянської України у Великій Вітчизняній війні (1941–1945) // Український історичний журнал. – 1975. – №2.
- Король В. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках. – К.: Академія, 2002.
- Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів: Атлас, 1993.
- Куницький М. П. Соціально-правовий статус місцевого населення райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). – К.: ПП НВЦ «Профі», 2014.
- Луганщина в годы Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг. Сб. документов и материалов. – Донецк: Донецкое кн. изд., 1969.
- Львовская правда. 1975. – 14 марта.
- Молодь України. 1976. – 19 травня.
- Муковський І. Т. Військова мобілізація в Україні (друга половина 1941 р. – перша половина 1942 р.) // Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Матеріали міжнародної наук. конф. (27–28 жовтня 1994 р.). – К., 1995.
- Народне господарство Української РСР у 1971 році. Стат. щорічник. – К., 1972.
- Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сб. материалов. В 7 т. – Т.3. – М., 1961.
- Павленко Л. У славі і безсмерті // Дзвони.
- Першина Т. С. Фашистский геноцид на Украине 1941–1944. – К.: Наукова думка, 1985.
- Полян П. Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. – М., 2002.
- Полянський А. Село милосердя. – М., 1983.
- Постановление ДКО «О преобразовании 3-го управления в Особые отделы // Военно-исторический журнал. – 1992. – №3.
- Реверуг В. Я. Полтавщина в роки Другої світової війни (1939–1945). – Полтава: Вид. ПП Шевченко Р. В., 2004.
- Секретарюк В. Н. Храбрые смерти не знают. – Львов: Каменяр, 1977.
- Смірнова В. І. «Заручники неволі» – трагедія радянських військовополонених у роки війни. Люди і долі / за матеріалами колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» // Сторінки воєнної історії України. – 36. наукових статей. Вип.9, Ч.2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005.
- Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / Пер. с англ. Л. Журнаджи. – К.: Дуліби, 2015.
- Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Док. и материалы в трех томах. – Т.1. – К., 1980.
- Сталин И. Приказ 21 сентября 1941 г. Жукову, Жданову, Кузнецову, Меркулову // Военно-исторический журнал. – 1992. – №67.
- Судебный процесс по делу верховного главнокомандования гитлеровского вермахта: Приговор пятого американского военного трибунала, вынесенного в Нюрнберге 28 октября 1948 г. / Пер. с нем. Г. В. Кычаковой. – М., 1964.

45. Украинская СРП в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. В 3–х т. – Т.2. – К.: Наукова думка, 1975.
46. Украинская СРП в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. В 3–х т. – Т.3. – К.: Наукова думка, 1975.
47. Фролов Ю. Крушители империи СССР. Кн.3. – Донецк: Донеччина, 2001.
48. Хмельницький Д. М. Пережите та забудьте «Сторінки щоденника 1941–1947 рр.» [Мемуари]. – Переяслав–Хмельницький: СДК, 2009.
49. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1, Арк.1, Спр.8; Арк.84.
50. Черниговщина в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Сб. документов и материалов. – К., 1978.
51. Шайкан В. Идеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939–1945 рр. – Кривий Ріг: Вид. ФОП Чернявського Д. О., 2010.
52. Ширер У. Взлет и падение третьего рейха. В 2–х т. Т.2 / Пер с англ. М. Воениздай. – 1991.
53. Dalin A. German Rule in Russia. – London, 1957.

References

1. Andrushhak O. V., Baran K. V., Blanuca A. V. ta in. Istorija ukrai'ns'kogo seljanstva. Narisy v 2–h t. T.2. – K., 2006.
2. Arutjunjan Ju. V. Sovetskoe krest'janstvo v gody Velikoj Otechestvennoj vojny. – M., 1963.
3. Bratchenko I. Po zakonam muzhestva // Pravda Ukrainy. – 1979. – 8 sentjabrja.
4. Vechirnyi Kyi'v. 1945. – 8 travnja.
5. Volkogonov D. A. Triumf i tragedija. Politicheskij portret I. V. Stalina. Kn.2. – Kemerovo: Kemerovskoe kn. izd., 1991.
6. Galagan V. Ja. Ratnyj podvig zhenshin v gody Velikoj Otechestvennoj vojny. – K., 1986.
7. Gebbel's I. Pod nashimi znamenami nas zhdet pobeda // Otkrovenija i priznaniya: Nacistskaja verhuska o vojne «tret'ego rejha» protiv SSSR. Sekretnye rechi. Dnevnik. Vospominaniya / Per. s nem. i sost. G. Ja. Rudoj. – Smolensk: «Rusin», 2000.
8. Geroi podpol'ja: O podpol'noj bor'be sovetskih patriotov v t'mu nemecko–fashistskih zahvatnikov v gody Velikoj Otechestvennoj vojny. – Sb. statej. Vyp.1. – M.: Politizdat, 1970.
9. Grynevych V. A. Suspil'no–politychni nastroi' naselennja Ukrai'ny v roky Drugoi' svitovoi' vijny (1939–1945 rr.). – K., 2007.
10. Dzhilas M. Lico totalitarizma. – M., 1992.
11. Dovzhenko O. P. Shhodennykovi zapysy 1939–1956 (ukr. ta ros. movamy). – Harkiv, 2008.
12. Dolmatovskij E. A. Zelenaja brama. Dokumental'naja legenda ob odnom iz pervyh srazhenij Velikoj Otechestvennoj vojny. – M.: Politizdat, 1985.
13. Donner Ja. Obyknovennaja istorija // Sovetskaja Ukraina. – 1943. – 29 aprelja.
14. Emchenko G. Na Luganshine // Geroi podpol'ja: O podpol'noj bor'be sovetskih patriotov v t'mu nemecko–fashistskih zahvatnikov v gody Velikoj Otechestvennoj vojny. – Sb. statej. Vyp.2. – M.: Politizdat, 1970.
15. Zolotonishhyna v roky Velykoi' Vitchyznjanoi' vijny (1941–1945 rr.). Dokumenty. Spogady. Statti / Uporjadn. G. M. Golysh, M. F. Ponomarenko. – Cherkasy: «Vidlunnja pljus», 2000.
16. Zotov M. Naperekir smerti. – Odesa: Majak, 1966.
17. Ivashov L. G. Nravstvennye i pravove problemy plena v otechestvennoj istorii // Voенно–istoricheskij zhurnal. – 1992. – №1.
18. Ivchenko N., Perevoznyj N. Podpol'nyj gospiatal' // Pravda Ukrainy. – 1975. – 8 janvarja.
19. Istorija gorodov i sel Ukrainskoj SSR. Dnepropetrovskaja oblast'. – K.: Naukova dumka, 1970.
20. Istorija gorodov i sel Ukrainskoj SSR. Doneckaja oblast'. – K.: Naukova dumka, 1970.
21. Istorija mist i sil Ukrai'ns'koi' RSR. Donec'ka oblast'. – K.: Naukova dumka, 1970.
22. Istorija mist i sil Ukrai'ns'koi' RSR. Cherkas'ka oblast'. – K.: Naukova dumka, 1972.
23. Koval' M. V. Podvyg zhinok Radjans'koi' Ukrai'ny u Velykij Vitchyznjanij vijni (1941–1945) // Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal. – 1975. – №2.
24. Korol' V. Tragedija vijs'kovopolonenyh na okupovanij terytorii' Ukrai'ny v 1941–1944 rokah. – K.: Akademiya, 2002.
25. Kosyk V. Ukrai'na i Nimechchyna u Drugij svitovij vijni. – Paryzh – N'ju–Jork – L'viv: Atlas, 1993.
26. Kunyc'kyj M. P. Social'no–pravovyj status miscevoogo naselennja rajhskomisariatu «Ukrai'na» (1941–1944 rr.). – K.: PP NVC «Profi», 2014.
27. Luganshina v gody Velikoj Otechestvennoj vojny, 1941–1945 gg. Sb. dokumentov i materialov. – Doneck: Doneckoe kn. izd., 1969.
28. L'vovskaja pravda. 1975. – 14 marta.
29. Molod' Ukrai'ny. 1976. – 19 travnja.
30. Mukovs'kyj I. T. Vijs'kova mobilizacija v Ukrai'ni (druga polovyna 1941 r. – persha polovyna 1942 r.) // Ukrai'na u Drugij svitovij vijni: uroky istorii' ta suchasnist'. Materialy mizhnarodnoi' nauk. konf. (27–28 zhovtnja 1994 r.). – K., 1995.
31. Narodne gospodarstvo Ukrai'ns'koi' RSR u 1971 roci. Stat. shhorichnyk. – K., 1972.
32. Njurnbergskij process nad glavnyimi nemeckimi voennymi prestupnikami: Sb. materialov. V 7 t. – T.3. – M., 1961.
33. Pavlenko L. U slavi i bezsmerti // Dzvony.
34. Pershina T. S. Fashistskij genocid na Ukraine 1941–1944. – K.: Naukova dumka, 1985.
35. Poljan P. Zhertvy dvuh diktatur. Zhizn', trud, unizhenie i smert' sovetskih voennoplennyh i ostarbajterov na chuzhbine i na rodine. – M., 2002.
36. Poljans'kyj A. Selo myloserdja. – M., 1983.
37. Postanovlenie DKO «O preobrazovanii 3–go upravlenija v Osobyje otdely // Voенно–istoricheskij zhurnal. – 1992. – №3.
38. Reveguk V. Ja. Poltavshhyna v roky Drugoi' svitovoi' vijny (1939–1945). – Poltava: Vyd. PP Shevchenko R. V., 2004.
39. Sekretarjuk V. N. Hrabrye smerti ne znajut. – L'vov: Kamenjar, 1977.
40. Smirnova V. I. «Zaruchnyky nevoli» – tragedija radjans'kyh vijs'kovopolonenyh u roky vijny. Ljudy i doli / za materialamy kolekcii' Memorial'nogo kompleksu «Nacional'nyj muzej istorii' Velykoi' Vitchyznjanoi' vijny 1941–1945 rokov» // Storinky vojnooi' istorii' Ukrai'ny. – Zb. naukovykh statej. Vyp.9, Ch.2. – K.: In–t istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, 2005.
41. Snajder T. Krovavye zemli: Evropa mezhdru Gitlerom i Stalinym / Per. s angl. L. Zurnadzhi. – K.: Dulibi, 2015.
42. Sovetskaja Ukraina v gody Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945. Dok. i materialy v treh tomah. – T.1. – K., 1980.
43. Stalin I. Prikaz 21 sentjabrja 1941 g. Zhukovu, Zhdanovu, Kuznecovu, Merkulovu // Voенно–istoricheskij zhurnal. – 1992. – №67.
44. Sudebnyj process po delu verhovnogo glavnokomandovanija gitlerovskogo vermahta: Prigovor pjatogo amerikanskogo voennogo tribunala, vynesennogo v Njurnberge 28 oktjabrja 1948 g. / Per. s nem. G. V. Kychakovej. – M., 1964.
45. Ukrainskaja SRSR v Velikoj Otechestvennoj vojne Sovetskogo Sojuza 1941–1945 gg. V 3–h t. – T.2. – K.: Naukova dumka, 1975.
46. Ukrainskaja SRSR v Velikoj Otechestvennoj vojne Sovetskogo Sojuza 1941–1945 gg. V 3–h t. – T.3. – K.: Naukova dumka, 1975.
47. Frolov Ju. Krushiteli imperii SSSR. Kn.3. – Doneck: Donechchina, 2001.
48. Hmel'nyc'kyj D. M. Perezhyte ta nezabutnje «Storinky shhodennyka 1941–1947 rr.» [Memuary]. – Perejaslav–Hmel'nyc'kyj: SDK, 2009.
49. Central'nyj derzhavnyj arhiv gromads'kyh ob'jednan' Ukrai'ny. – F.1, Ark.1, Spr.8; Ark.84.
50. Chernigovshhyna v period Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945 gg. Sb. dokumentov i materialov. – K., 1978.
51. Shajkan V. Ideologichna borot'ba v Ukrai'ni periodu Drugoi' svitovoi' vijny 1939–1945 rr. – Kryvyj Rig: Vyd. FOP Chernjavs'kogo D. O., 2010.
52. Shirer U. Vzlet i padenie tret'ego rejha. V 2–h t. T.2 / Per s angl. M. Voениздай. – 1991.
53. Dalin A. German Rule in Russia. – London, 1957.

Terentyev M., student of the Department of Ethnology and Regional Studies, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), kafetno@ukr.net

Participation of peasants in providing assistance to Soviet soldiers in the occupied territory of Ukraine in 1941–1944

The issue of granting assistance by Ukrainian peasants to Soviet prisoners of war, who were in German captivity, conditions for their detention in concentration camps, assistance to the captives, care for the wounded and sick, is being studied.

Keywords: Ukraine, Ukrainian peasants, prisoners of war, Stalinism, occupation regime, concentration camps.
